

## DISCURS TESTAMENTAR ÎN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

„Eu știu mai mult despre moarte decât un mort ...”

Andrei Tarkovski (1932-1986)

Din punct de vedere juridic, testamentul ține atât de Codul civil, cât și de Codul familiei (de pildă în cazul recunoașterii prin testament al unui copil în afara căsătoriei), dezvoltându-se într-un teritoriu specific unde deține, din anumite puncte de vedere, supremația: dreptul succesoral. Actualmente se consideră că, în cazul testamentului, apar în jur de șase elemente care îi denotă caracterul juridic: testamentul întrunește trăsăturile unui *act juridic* și astfel trebuie să întrunească toate condițiile generale ale acestuia; testamentul este un *act unilateral* (semnifică voința testatorului și nu a beneficiarilor); testamentul este un *act solemn* – îmbracă *ad validitatem* formele anumite prevăzute de lege; testamentul este un act personal și nu poate fi încheiat prin reprezentare; testamentul este un *act mortis causa* ce produce efecte după decesul testatorului; testamentul este un *act esențialmente revocabil* – testatorul fiind în drept ca până la moartea sa să revină oricând și sub orice formă asupra dispozițiilor prevăzute într-un testament al său anterior<sup>1</sup>.

Oricum, la nivelul istoricilor care au utilizat acest tip de document aparte, reflectând o atitudine direct conturată în fața morții, Michel Vovelle<sup>2</sup> și Pierre Chaunu<sup>3</sup> rămân principalele repere. Ei au determinat și inspirat o mulțime de cercetări, dezvoltate atât în aval, cât și în amonte față de perioadele pe care le-au avut în vedere<sup>4</sup>. Astfel, este posibil a releva, în final, o istorie a testamentului, ce, din punctul de vedere al unei evoluții/involuții sau al resorturilor care generează acest tip de document, este o istorie a atitudinilor în fața morții. Practică străveche ce coboară până înspre antichitate, testamentul, după Phillipe Ariès, re apare odată cu secolul al XII-lea având însă un profil diferit față de momentul inițial. În cele din urmă, abia în secolul al XVIII-lea redevine ceea ce fusese: un simplu act privat destinat să reglementeze transmiterea bunurilor<sup>5</sup> cu toate că în intervalul de șase secole, până la momentul evocat de Phillipe Ariès, nu avem de a face cu o imobilitate a sa (în ancheta propusă de Pierre Chaunu testamentul ocupă un loc central, autorul vorbind despre existența unui discurs testamentar din secolul al XVI-lea, care relevă atât un discurs în fața morții cât și gesturile ce acompaniază momentul)<sup>6</sup>. Michel Vovelle, o dată în

<sup>1</sup> Dan Chirică, *Drept Civil. Sucesțiuni*, București, Editura Lumina Lex, 1996, p. 72-75.

<sup>2</sup> Michel Vovelle, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, Gallimard, 1980.

<sup>3</sup> Pierre Chaunu, *La mort à Paris au XVI<sup>e</sup>, XVII<sup>e</sup>, XVIII<sup>e</sup> siècles*, Paris, Gallimard, 1977, p. 219-238. Analiza sa este una extrem de importantă pe problematica testamentelor și a relațiilor ce le desemnează în legătură cu atitudinea în fața morții, deoarece beneficiază de o muncă întreprinsă pe același tip de documente ca și Michel Vovelle în Provence. Astfel, Pierre Chaunu poate face comparații cu fenomenul similar din Paris. Este unul dintre cele mai edificatoare exemple ale unei munci complementare realizate, prin cercetare istorică, la nivelul câtorva ani distanță.

<sup>4</sup> Vezi, de pildă, Samuel K. Cohn jr., *Piété et commande d'oeuvres d'art après la peste noire*, în *Annales. Histoire, Société, Sciences*, 51, 1996, 3, p. 551-573 (atinge problematica având ca și surse esențiale testamentele din regiunea Toscana pentru o perioadă ce se află trasată înainte de 1276 și până în jurul anilor 1425, fiind ilustrată prin tot felul de tabele și grafice). Este, totodată, și o dovadă a penetrării utilizării acestui tip de document în alte spații istoriografice decât cel francez, Samuel K. Cohn fiind cadru didactic la Universitatea din Glasgow. Vezi, mai recent, și preocupările metodologice în acest sens, în spațiul istoriografiei franceze, aparținând lui Serge Briffaud.

<sup>5</sup> Începând din secolul al XII-lea, testamentul era un act în primul rând religios impus de Biserică. Fiind un element sacramental, întocmirea sa devenea obligatorie sub amenințarea excomunicării și implicit a neacordării unui loc în cimitir pentru defunctul aflat într-o atare situație. Din secolul al XVI-lea rolul notarului în redactarea testamentului devine dominant, dar problematica ce ține de el era de competența tribunalelor ecleziastice (Phillipe Ariès, *Omul în fața morții*. Traducere de Andrei Niculescu, vol. I, București, Editura Meridiane, 1996, p. 257-258).

<sup>6</sup> Mai mult, Pierre Chaunu caută să își întemeieze analiza pe care o propune având la bază o serie de eșantioane, minuțios alese, realizate pe testamente, operând cu tabele și procente. În plus, finalul cărții sale cuprinde ca și anexe o serie de testamente considerate printre cele mai frumoase pentru secolul al XVI-lea, de pildă, comparate cu cele din secolul următor (Pierre Chaunu, *op. cit.*, p. 288-329, 466-522 – anexele lucrării sale sunt dezvoltate pe mai multe direcții: frecvență, modalități de formulare, pomenirea sfinților și a lui Dumnezeu, pregătirea morții, alegerea modului de înmormântare).

plus, accentuează rolul acestui tip de sursă (conform expresiei sale „document scurt și bogat ce rezumă și exprimă cel mai bine gesturile în jurul morții”), arătând că pentru Franța practica testamentară atinge punctul maxim ca și difuziune în secolul al XVIII-lea, alături de alte mutații ce survin<sup>7</sup>.

Istoriografia românească a atins acest teritoriu-sursă în abordările sale, dezvoltările în domeniu cunoscând o extensiune apreciabilă mai ales în ultimii ani, scoțându-se astfel în evidență atât frecvența importantă de regăsire a sa în diverse fonduri arhivistice, cât și relevanța sa într-o cercetare<sup>8</sup>. Din acest unghi cercetările efectuate s-au focalizat mai mult pe perioada premodernă și modernă, arătând că un asemenea sens de dilatare a anchetelor nu este doar posibil, ci și necesar.

Pe perioada avută de noi în prim plan în analiză, situația comportă un anumit specific în ceea ce se referă la testamente și care, în cele din urmă, determină o anume sărăcire la nivelul relevanței acestui tip de sursă<sup>9</sup>. Practic, acum, la sfârșitul secolului al XIX-lea, printr-o reglementare oficială la nivelul Ungariei și în mod direct valabilă și în Transilvania (este vorba despre articolul de lege 16 din 1876), se stabilesc formele pe care le pot lua testamentele. Aceasta înseamnă, de fapt, o anumită tematizare, o anumită focalizare pe detalii tehnice ce automat restrânge relevanța tipului de sursă. Alături și implicit se poate remarca instalarea unei anumite stereotipii ce alungă spectaculozitatea documentului în sine, comparativ cu perioadele anterioare și, în plus, arată încă o dată modul și consecințele implementării statului în diverse domenii, impulsionate astfel pe teritoriul unei ordonări, clarificări și, în mod direct, „laicizări”. Chestiunea nu este așadar lipsită de importanță și va presupune limpeziri ale ei pentru a deveni funcțională. Aspectele unei asemenea împrejurări vor fi realizabile prin încercările de expunere a schimbării petrecute cu această nouă lege a testamentelor, în virtutea înțelegerii modificării survenite pentru un palier care să acopere, ideatic, întreaga comunitate. În asemenea dinamică se explică, de pildă, rosturile apariției în epocă a unor lucrări consacrate subiectului atât la nivelul unui discurs laic, cât și religios axat indirect pe moarte. În cazul primului, în speță discursul laic, esențială este lucrarea lui Valer Moldovan<sup>10</sup> și alte diferite acțiuni în acest domeniu, cu caracter de popularizare<sup>11</sup>, iar în

<sup>7</sup> Este vorba despre diferențele între anumite zone ale Franței, între urban și rural, între practica feminină și masculină, rolul familiei în acest sistem, apariția testamentului laicizat etc., ilustrate și ele prin tabele, procente sau grafice (Michel Vovelle, *op. cit.*, p. 415-422).

<sup>8</sup> Pe lângă preocupările mai vechi în domeniu aparținând lui Ștefan Lemny, Violeta Barbu sau Toader Nicoară, vezi cercetările întreprinse în spațiul premodern transilvănean (Ildiko Horn, *Testamentele maghiare în Transilvania premodernă*, în *Caietele de Antropologie Istorică*, II, 2004, 1-2 (5-6), p. 107-117) și, mai ales, în Oltenia (Nicolae Mihai, *Sensibilitatea față de moarte în testamentele din Oltenia premodernă și modernă (1700-1870)*, în *ibidem*, p. 119-141). Ultimul dintre acești istorici pare a fi cel mai dedicat explorării acestui tip de sursă, având deja o serie de rezultate notabile publicate.

<sup>9</sup> Chestiunea a fost atinsă sumar sau mai bine zis trecută în revistă la Marius Rotar, *Preliminariile unei anchete: atitudinea în fața morții în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Caietele de Antropologie Istorică* I, 2002, 1, p. 91.

<sup>10</sup> Valer Moldovan, *Despre testament. Explicarea articolului de lege XVI, din anul 1876*, Sibiu, 1903.

<sup>11</sup> O dovadă a acestui fapt este aceea că problema modului de întocmire a testamentului este uneori atinsă și în prelegerile care se țin la nivelul întâlnirilor organizate sub tutela ASTRA. Astfel, ca să ne limităm la un singur exemplu, pentru anul 1912, în cadrul prelegerilor populare, din 1.100 de astfel de întâlniri pe tot cuprinsul Transilvaniei cinci din ele se vor axa exclusiv pe explicarea chestiunilor legate de testament după cum urmează: dr. O. Pavelea, avocat, *Despre testament*, prelegere ținută în comuna Chiuza, despărțământ Beclean – 300 auditori; dr. Virgil Radeș, avocat, *Despre testament*, comuna Băgaciu, despărțământ Dicosânmărtin – 100 auditori; dr. I. Kiss, avocat, *Despre testament*, Chigeu, despărțământ Marghita – 70 auditori, Idem, *Contracte și testamente*, Cheș, despărțământ Marghita – 200 auditori; dr. Hant. Pandeia, avocat, *Despre testament*, Veneția de Jos, despărțământ Șercaia – 280 auditori. Se poate remarca faptul că cei care țin aceste prelegeri sunt avocați, adică persoane specializate în problemă și faptul că, în același timp, chestiunea rămâne una considerată importantă și, implicit, necesar a fi cunoscută în Transilvania până la 1914, cu toate că proporția tematicii nu este una esențială în cadrul prelegerilor ASTRA. Apar și alte tematici direct sau indirect axate pe o serie de aspecte în preajma și în jurul morții, cum ar fi cele privitoare la chestiuni medicale – igienă, explicarea unor boli etc. (temă predilectă alături de alcoolism, de pildă) sau reuniuni de înmormântare (două) sau crime (două) (vezi pe larg Anexa IV. *Prelegeri populare ținute în cursul anului 1912*, în *Transilvania. Revista ASTRA*, XLIV, nr. IV-V, iulie-octombrie 1913, p. 250-269 – cu privire specială asupra la p. 251, 256, 257, 259, 264, 267). Pentru 1911, pe același traiect, situația se va prezenta în felul următor: din 714 prelegeri populare, 7 dintre ele se vor axa exclusiv pe problematica testamentului (dr. Romul Boilă, *Testamentul și întâmplările*, despărțământul Dicosânmărtin, Tatârlău – 400 auditori; Idem, *Despre testament și procesele ușurative*, Dicosânmărtin,

al doilea caz, pentru discursul religios, relevantă este spre exemplu partea acordată subiectului de către un Tit Bud<sup>12</sup>. Oricum, cea mai detaliată privire și expunere asupra tematicii în limba română, în Transilvania, pentru problematica analizată în prezentul studiu, se va regăsi peste perioada temporală anchetată<sup>13</sup>.

Prin urmare, ancheta pe care o propunem aici se dorește a fi o cercetare de la „vârf” înspre „bază”, având astfel, mai mult rolul de sondare a tematicii pentru perioada istorică cercetată, decât o epuizare prin analiză a sa.

Totodată, înainte de a intra în analiza de conținut a lucrării lui Valer Moldovan, se mai impun câteva elemente prealabile întreprinderii. Astfel, se poate afirma că, în ciuda acestei ordonări de către stat a testamentului printr-o reglementare, situația nu se respectă la nivelul unei întregi comunități. În zona elitelor, în general testamentul se dezvoltă pe o linie autonomă, aspect explicabil prin locul acestora în comunitate. În fapt, nu este până la urmă sigur dacă și la palierul larg al societății, modelul pe care statul încearcă să-l impună devine valabil și doar o cercetare ulterioară acesteia, pe o atare direcție, ar fi în stare să lămurească situația (va trebui să se țină cont, de exemplu, de proporția analfabetismului în Transilvania și de nivelurile scrisului). Altă specificitate este aceea că dacă privim momentul în care Valer Moldovan își redactează și tipărește lucrarea (1903) el se situează la o distanță temporală deloc neglijabilă de punctul emiterii actului (1876). Întrebarea va fi așadar dacă această situație se poate explica prin lipsa unei obișnuințe a legii, care ține de asumarea ei în comunitate sau dacă această situație este valabilă doar pentru o parte a ei. Mai simplu zis: sunt diferențe în ceea ce privește etniile transilvănene pentru o asumare a unei legi? Din nou apare necesitatea dezvoltării altei cercetări capabile a infirma sau nu aceste ipoteze relevând, o dată în plus, aceea că cercetarea de față are doar profilul unui provizorat, semnificând un stadiu al investigației temei. Oricum, dat fiind proporția știința de carte, profilul elitelor transilvănene în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în mod cert, se pare că lucrurile se vor pune într-un alt ritm pentru maghiarii din Transilvania.

Însă ceea ce se poate spune despre lucrarea lui Valer Moldovan, la modul general, este aceea că problematica ce o atinge este detaliat atinsă (80 de pagini!), lucru ce sugerează importanța temei și, mai mult, nivelul unei acțiuni de laicizare a testamentului<sup>14</sup>. La nivelul ultimei afirmații

---

Boian – 450 auditori; dr. Virgil Radeș, *Testamentul*, Dicioșanmărtin, Șeulia Română – 300 auditori; dr. Bucur Băra, *Despre testament*, Murăș Oșorheiu, Moiaș – 500 auditori; dr. Romul Boca, *Despre testament*, Orăștie, Pricoz – 400 auditori; Idem, *Despre testament*, Orăștie, Turdaș – 380 auditori; Nicolae Tămaș, notar, *Despre testamente*, Săliște, Cacova, – 90 auditori), iar 3 pe chestiunea reuniunilor de înmormântare (vezi pe larg Anexa IV. *Prelegerile populare ținute în cursul anului 1911*, în *Transilvania. Revista ASTRA*, XLIII, V, septembrie-octombrie 1912, p. 354-365). În mod cert, se impune o cercetare pe acest tip de surse în viitor, care ar fi capabilă să identifice importanța tematicii pe termen lung, corelată cu alte elemente ce derivă din atitudinea în fața morții într-o gamă asemănătoare (prelegerile populare ținute sub tutela ASTRA).

<sup>12</sup> Titu Budu, *Îndreptariu*, Gherla, 1883, p. 596-599. Considerăm că această lucrare rămâne relevantă pentru un întreg tip de discurs religios al epocii, deoarece semnifică o întreagă încercare de racordare și armonizare cu direcții impuse de către stat cu interesele Bisericii, deși este emisă doar de o parte a corpului confesional transilvănean și anume cel greco-catolic. Ea este direcționată înspre baza structurii piramidale ce o desemnează instituția ecleziastică, după cum se arată și în introducerea sau argumentul lucrării: „[...] știindu [...] cum că pentru ținerea ordinii bunu, mai alesu în agendele oficiose, e de lipsă cunoscerea legiloru, statuteloru si ordinatiuniloru, – m-am detiermuritu a prelucra pentru preaonoratiu Domni si Frati preoti acestu *Îndreptariu*. In opulu acesta amu espusu tote agendele oficiose ce numai potu obveni in vietia preotiesca, aratandu modulu cumu se se implinesca acelea” (*ibidem*, p. VI). Astfel se explică și de ce se acordă testamentului un loc în această lucrare, element ce trimite și mai jos, înspre straturile largi ale comunității (autorul sugerează astfel locul și rolul preotului în ajutorul pe care îl dă pentru a se face testamentul prin detalieri ale problematicii întocmirii documentului).

<sup>13</sup> Este vorba despre lucrarea lui Ștefan Laday, *Codul Civil Austriac în vigoare în Ardeal completat cu legile si regulamentele modificatoare cuprinzând și jurisprudența*, vol. II, Cluj, Editura Curții de Apel Cluj, 1926. Este vorba despre spațiul alocat Dreptului de succesiune, cuprins între articolele 531 și 584, care cuprind o expunere analitică a fiecărui articol, cu trimiteri directe la modificările efectuate după 1920, ca și racordarea reglementărilor în domeniu pentru teritoriul României Mari. Vezi, pe larg, *ibidem*, p. 33-461.

<sup>14</sup> Prin laicizarea testamentului Michel Vovelle înțelege, alături de declinul unor gesturi în jurul acestei practici, o anumită stare de tranziție a morții și a certitudinilor lumii de dincolo. Pentru a demonstra elementul invocat el apelează la masiva investigație a lui Pierre Chaunu, căutând să întregască astfel imaginea globală a Franței într-o

(este vorba despre laicizarea testamentului în spațiul transilvănean), ea trebuie să fie luată cu prudență deoarece, din nefericire, nu există în istoriografia românească actuală nici o analiză detaliată care să urmărească evoluția pe durată lungă a acestui tip de document și a semnificațiilor profunde ce ipotetic le-ar cuprinde, combinând un palier oficial (în cadrul unui discurs laic și religios) și unul situat la baza comunității (răspândirea practicii întocmirii testamentului în societatea transilvăneană în două direcții împletite: pe de o parte, ar putea să releve raportul elite-mase, urban-rural, feminin-masculin, iar pe de altă parte, ar putea să releve raporturile sau diferențele în asemenea registru în ceea ce privește structura multi-etnică și multiconfesională specifică Transilvaniei)<sup>15</sup>. Astfel, nu se poate spune cu certitudine, în momentul actual, ce ar reprezenta în realitate pentru spațiul geografic și istoric enunțat mai sus, procesul de laicizare a testamentului, însă faptul că acestui tip de document i se alocă atenții particulare cu caracter de generalizare, relevă existența procesului amintit.

Lucrarea lui Valer Moldovan debutează cu o introducere<sup>16</sup> ce subliniază scopul propus într-o dinamică ce aduce aminte de acele acțiuni de „luminare” a celor mulți, asumate ca și obiectiv de mult timp al intelectualilor transilvăneni. Așadar, „a cunosce legile țării, e o datorie cetățenească” dar „oamenii cu învățătură mai puțină, cum sunt țăranii, chiar dacă ar avea timp și voe, încă nu s-ar alege cu mult din cetitul legilor”. Locutorul, în speță Valer Moldovan, va căuta astfel să adopte un ton sau limbaj discursiv cât mai limpede „pe graiul și înțelesul poporului român de la sate”, pigmentat cu exemple considerate a fi edificatoare, deoarece „e de lipsă să scim despre testamente, despre felurile lor și despre modul cum trebuie făcute”.

Vor fi astfel trecute în revistă situații cât mai diverse cu scopul de a limpezi posibilele neclarități pornind de la ce este testamentul și cum se diferențiază de contractul de moștenire, spre exemplu. Provenind de la latinescul *testis* (martor), testamentul este după Valer Moldovan, „o anumită specie de *scrisoare* [s.a.]” ce semnifică „exprimarea voinței din urmă a unui om asupra averii, ce va rămâne după moartea lui”. Contractul de moștenire va reprezenta în cheia dată „nu numai o voință, ci *doie* [s.a.], una a celui ce dă averea și una a celui ce primește”. În concluzie, distincția între testament și contract de moștenire este aceea că, dacă primul se poate schimba după voia testatorului oricum și oricând, cel de la doilea se modifică doar prin învoiala părților implicate, reprezentând o marjă de siguranță pentru beneficiarul bunurilor contactate după decesul proprietarului. Pentru a întări necesitatea întocmirii testamentului, Valer Moldovan recurge la o și mai explicită dezvoltare a ceea ce reprezintă testamentul sau după expresia lui a „folosului” său, punând-o în acord cu conceptul de putere (legile statului), care aveau rolul limpezirii neînțelegerilor. Astfel, după același autor, prin întocmirea testamentului se evită neînțelegerile și certurile între urmași, procesele și chiar nedreptățile ivite în cazurile apelului la moștenirile după lege când, spre exemplu, lipsește testamentul (situația evocată este în acest caz nedreptatea care se face dacă nu există un testament și averea rămasă trebuie împărțită între soția defunctului și frații acestuia chiar dacă aceștia din urmă nu au avut relații cordiale cu decedatul sau cel mort a vrut ca acestora să nu le revină nimic). Concluzia lui Valer Moldovan este evidentă, fără a considera legea nedreaptă: „Moștenirea după testament e mai presus decât aceea după lege, întrucât, când moare cineva mai întâi se caută că nu a rămas testament după el. Dacă află un testament, făcut cum se cade, atunci moștenirea se va face numai și numai după voința cea din urmă a celui reposat, adică după testament”<sup>17</sup>.

---

asemenea tematică. Concluzia este evidentă: procesul de laicizare a testamentelor este evident din secolul al XVII-lea, continuă în secolul al XVIII-lea, dar în tempo-uri zonale diferite. Însă, tot mai mult, „Iisus Christos devine mic și fi Domnului dispar” din testamente, conform expresiei aparținând lui Pierre Chaunu (*Michel Vovelle, op. cit.*, p. 421-422).

<sup>15</sup> Este, până la urmă, și un element paradoxal întrucât la nivelul unităților arhivistice din Transilvania (Sibiu, Târgu-Mureș, Deva, Cluj-Napoca, Alba Iulia etc.) acest tip de document, testamentul, se regăsește într-o proporție de neneglijat.

<sup>16</sup> Valer Moldovan, *op. cit.*, p. 4-5.

<sup>17</sup> *Ibidem*, p. 4-10.

Capitolele doi și trei ale lucrării lui Valer Moldovan reprezintă debutul propriu-zis al analizei de conținut a problematicii, operând cu o delimitare a felurilor testamentelor și a cerințelor pe care o persoană trebuie să le îndeplinească pentru întrunirea condițiilor valabilității documentului<sup>18</sup>. Punctul nodal al întregii chestiuni rămâne însă moartea ce transpare printre rânduri, dar în forme zăgrăvite de locutor într-o manieră suficient de edificatoare pentru direcționarea unui anume mod de conduită ce trebuie adoptat. Tema centrală va fi așadar neștiutul timp al morții instituit de universalul, atotputernicia și certitudinea viitorului ultim: „precum bine scim, *moartea* [s.n.] nu totdeauna ne dă de scire când vine. De cele mai multe ori ea vine pe neașteptate încât abia avem vreme ca să ne spunem în grabă mare voința din urmă”<sup>19</sup>.

Valer Moldovan, plecând de la prevederile legii, explicitează felurile în care se pot întocmi testamentele, într-o manieră simplă și fără echivoc în două direcții esențiale: „Testamentele sunt [...] după *omul* [s.a.] care le face și după chipul cum le face”. În primul caz, se poate vorbi despre testamentul făcut de individul însuși, cunoscător sau nu de carte denumit „*testament privat* [s.a.]”, pe de o parte, iar, pe de altă parte, „*testamentul public* [s.a.]” unde personajul central este notarul, „om de încredere pus de stăpânire”. În al doilea caz, deosebirea după modalitatea de redactare a testamentului, criteriul este unul foarte simplu: știința de carte, vorbindu-se așadar despre testamentul „făcut în scris” și testamentul „verbal”. În fine, apare și a treia specie de testamente denumite „*testamente privilegiate* [s.a.]” valabile în situații delicate, cum ar fi epidemiile, războiul sau călătoriile pe mare, elemente care introduc, din considerente obiective, o altă ecuație în care se așează moartea.

Cât privește dreptul persoanei de a-și face propriul testament, ceea ce se observă este dezvoltarea chestiunii în două direcții întretăiate. Este vorba despre vârsta pe care cineva trebuie s-o îndeplinească pentru ca documentul să fie legal și, în al doilea rând, ca „atunci când cineva își face testamentul, să fie cu mintea sănătoasă și treaz la cap”. Așadar funcționează vechiul sistem al responsabilității testatorului față de actul său, așezat acum într-o cheie modernă.

După criteriul vârstei, testamentul „privat” devine posibil și funcțional numai după ce o persoană a împlinit 18 ani. În situația în care vârsta este mai scăzută, testamentul devine posibil doar sub forma sa „publică” prin intermediul notarului public. De altfel și aici va acționa criteriul vârstei, numărul anilor pe care cineva să-l aibă fiind de 12 „în țara ungurească”, „pe când în Ardeal numai cei ce au împlinit 14 ani”. Ceea ce devine esențial în problematica expusă este, în definitiv, modernitatea acestei legi, ce dă, putem spune, putere de decizie adolescenței într-o formulă mai „novatoare” decât o regăsim astăzi<sup>20</sup>. Totodată, vârsta mult mai scăzută a celui care este capabil a încheia un testament decât astăzi se poate explica și prin importanța diferită a actului în acel timp, față de zilele actuale.

Cel de-al doilea criteriu, și anume cel al unei stări normale din punct de vedere psihic a testatorului, semnifică o altă modalitate de a realiza o marjă de siguranță privind realizarea unor testamente corespunzătoare unei realități nealterate. Situația este, după Valer Moldovan, cât se poate de reală, „pentru că și între nebuni sunt de aceia, cari din când în când sunt trezi la minte, vorbesc cum se cade, și sunt ca și sănătoși”. Aici va fi inclus și criteriul alterării datorită beției, un adevărat flagel cu care se confrunta societatea transilvăneană a acelor vremuri. De aici se va trasa și o a treia condiție pentru ca testamentul să devină întru totul corespunzător realității, evitându-se astfel pericolele unor deformări și nedreptăți: „pentru ca un testament să fie bine făcut și să nu poată fi atacat de nimeni, e de lipsă ca acel ce-și depune în el voința din urmă pe lângă anumiți ani și pe lângă mintea sănătoasă [primele două condiții – n.n.] să-și facă testamentul din voia lui liberă nesilit de nimeni”. Este vorba aici, la modul concret, despre amenințările cu

<sup>18</sup> *Ibidem*, p. 10-17.

<sup>19</sup> *Ibidem*, p. 11.

<sup>20</sup> De pildă Codul Civil actual prevede la art. 806, 807 faptul că minorul sub 16 ani nu poate dispune în nici un fel de testament, iar între 16-18 ani nu poate dispune decât de jumătate din ceea ce ar dispune ca major (Dan Chirică, *op. cit.*, p. 79). Este totodată interesant și faptul că se face o distincție în legea din 1876 privind posibilitatea încheierii testamentului la o vârstă mai „fragedă” în Ungaria față de spațiul transilvan.

moartea și spectrul fricii testatorului care vor deveni criterii pentru ca moștenitorii de drept ai unei averi să poată ataca testamentul („strica testamentul”). Dacă în privința vârstei la care cineva poate să întocmească un testament apare ca și evidentă tendința de a se reglementa cât mai clar posibil chestiunea, pentru criteriul nebuniei, ca și element de alterare a redactării aceluiași tip de document, lucrurile într-o anchetă coboară mult mai adânc în timp, dată fiind specificitatea temei. Esențiale, din acest punct de vedere, rămân considerațiile lui Michel Foucault asupra principiilor de excludere existente într-o societate, în ceea ce privește discursurile. Alături de interdicție, partajul și respingerea instituie excluderea, lucru relevat de Michel Foucault prin aducerea în prim-planul scenei a opoziției dintre rațiune și nebunie. Astfel, discursul nebunului nu poate circula la fel ca și discursul celorlalți și, în aceste condiții, vorbele sale sunt considerate nule și neavenite, fără adevăr și importanță și, mai mult, nu dovedesc nimic în justiție. Situația impune ca nici un act sau contract sau, în cazul de față, un testament să nu fie autentificat cu toate că din secolul al XVIII-lea avem treptat o apropiere, mai ales din partea unei comunități științifice, de a înțelege personajul reprezentat de individul nebun. Dar, după Michel Foucault, partajul nu dispăre, ci se prezintă altfel, mergând pe alte căi și prin intermediul unor noi instituții ce, deși încearcă să înțeleagă personajul, îl țin la distanță<sup>21</sup>.

Așadar, criteriile excluderii de către putere acționează și în domeniul de față, bazate pe temeiuri mai degrabă naturale decât arbitrarie și care țin de laturile situațiilor neconcordanțe cu scopul și rolul documentului pe care-l investigăm, putând produce, nerespectându-se regulile prestabilite, alterări și deformări. Oricum, sursele arhivistice confirmă cele spuse, într-o scurtă privire, și cu atingere și înainte și după perioada în care s-a emis legea de reglementare a chestiunii testamentelor (1876). Aceste elemente sunt valabile atât la nivelul testamentelor verbale cât și al celor scrise după cum urmează. În primul caz – testament verbal: „Noi subscrisii adevărim prin aceasta ca astăzi chemându-ne locuitoriul de aici Fornade Pavelu la sine și aflându-l bolnav pe pat, *dar cu mintea întreaga și deșteptu* [s.n.] fiindu noi tot mai josu subscrisi martori de fatia și-au dechiaratu ultima sa vointia în urmatoriulu modu [...]”<sup>22</sup>; în al doilea – testament scris: „Subscriulu fiindu înaintatu în vârsta și bolnav trupește *dar cu mintea întreaga și sanatoasă* [s.n.] voiescu a dispune de averea mea în urmatoriulu chipu [...]”<sup>23</sup>.

În continuare, lucrarea lui Valer Moldovan detaliază modul și condițiile pe care un testament trebuie să le întrunească pentru a deveni valabil atât în varianta sa scrisă, cât și verbală. Discursul său se va roti mai ales în jurul chestiunii martorilor și a situației când testatorul nu știe să citească și să scrie clarificând astfel o procedură necesară valabilității documentului<sup>24</sup>. Din acest punct de vedere, martorii au rolul nedisimulat de a confirma și autentifica valabilitatea documentului și astfel se explică ponderea acordată acestora în lucrare.

Martorii trebuie să fie în cazul testamentului „privat făcut în scris” în număr de doi sau patru. Pentru prima situație, criteriul după care numărul scade este cel referitor la știința de carte devenită atât marcă, cât și probă a nivelului testatorului: „[...] sunt de lipsă numai doi martori, [...] când testamentul e scris și iscălit de însuși mâna celui ce lasă averea [...]”. Situația în care vor fi necesari patru martori corespunde la două circumstanțe: „1. Când cel ce lasă averea, își pune numai iscălitura sub testamentul scris de mâna străină. 2. Când cel ce lasă averea, din cauză că nu știe să scrie și ceti, – cum se dice – trage cruce, adică pune degetul pe crucea dinaintea numelui seu, scris de altul”.

Pentru a se asigura și mai mult corectitudinea testamentului din punctul de vedere al respectării voinței testatorului, legea prevede și situația când acesta nu vrea să fie cunoscut conținutul de către martori. În acest caz, testatorul va prezenta testamentul în fața celor doi

<sup>21</sup> Michel Foucault, *Ordinea discursului. Un discurs despre discurs*. Traducere de Ciprian Tudor, Iași, Eurosong & Book, 1998, p. 16-18. Pentru problematica nebuniei, în viziunea aceluiași autor vezi Idem, *Istoria nebuniei în epoca clasică*. Traducere de Mircea Vasilescu, București, Editura Humanitas, 1996.

<sup>22</sup> Direcția Județeană Alba a Arhivelor Naționale (în continuare D.J.A.A.N.), fond *Protopopiat ortodox Lupșa – Baia de Arieș, acte neînregistrate*, dos. nr. 1/1867, nenumărat.

<sup>23</sup> Idem, dos. nr. 1/1881, f. 1-2.

<sup>24</sup> Valer Moldovan, *op. cit.*, p. 17-38.

martori sub forma unei scrisori sigilate, pe care aceștia o vor semna. Etapele întocmirii testamentului „scris” sau „verbal”, în viziunea lui Valer Moldovan, se dilată în mai multe forme și momente: întocmirea, prezentarea lui sau nu martorilor, după voința testatorului, pentru a lua la cunoștință „voința lui din urmă”, iscălire actului și, în final, „datul testamentului, adică punerea anului, luni și a zilei, când s-a făcut și locul unde s-a făcut testamentul”. Importanța acestei ultime etape rezidă, implicit, în faptul că fără îndeplinirea ei nu se poate verifica autenticitatea documentului. Situația este aceeași și pentru testamentele „verbale” și, în plus, într-o cheie asemănătoare și în cazuri mai speciale, adică „testamentele făcute de un om care nu știe nici scrie nici citi, dar bună-oară din cauză, că-l doare mâna dreaptă nu se poate iscăli pe testament”. În condițiile enunțate mai sus, după legea în vigoare, „testamentul trebuie să se cetească înainte de a fi iscălit” (neîndeplinirea prevederii duce la posibilitatea de a ataca actul). Totodată testamentul trebuie făcut într-o limbă pe care martorii o înțeleg și, mai mult, aceștia din urmă sunt nevoiți să facă dovada „că tot ce cere legea s-a făcut întocmai”. În mod similar sunt rezolvate și aspectele legate de lungimea testamentului, unde pentru a se evita pericolele ce rezidă în dispariția unor părți din documentul, ipotetic, dezvoltat pe mai multe foi, este necesar a se opera la asigurarea acestora (este vorba de aplicarea unei peceți sau coaserea testamentului).

Mai importante decât asemenea elemente tehnice vor fi chestiunile legate de calitatea de martor ce își transpun esențialitatea prin aplicarea unor criterii de excludere, destul de apropiate de cele impuse pentru calitatea de testator. Dar coincidența nu este totală, putându-se spune că, în anumite privințe, principiul excluderii era mai accentuat. Așadar, martorul, în cazul întocmirii unui testament, trebuia să îndeplinească mai multe cerințe explicitate de locutor în formele opuse legii: nu poate fi martor „cel ce nu a împlinit încă 18 ani, apoi surzii, orbi și muși”; „nu pot fi martori cei cari nu au mintea sănătoasă”; „nu au dreptul de martor cei care au fost odată judecați pentru juremânt strâmb, sau pentru o faptă isvorâtă din pofta de câștig cum e furtul, înșelăciunea, tâlhăria, găzduirea hoților și altele de felul acestora”; „nu pot fi martori aceia cărora încă le vine ceva avere din testamentul la care au fost martori”.

O altă categorie de excludere sau, mai corect spus de acceptare a cuiva de a fi martor la testament, instituie o tipologie opusă interdicției fondate pe calitatea negativă (înțelegând aici laturile fizice, psihice sau juridice) ale subiectului. Ar fi vorba, mai degrabă, de elementele circumscrise unor zone ale nivelului de pregătire sau a nediferențierii pe baza sexului: „Tot cu privire la martori mai prescrie legea, că dintre martorii cari iau parte la facerea unui testament cel puțin jumătate trebuie să știe scrie și citi [s.a.]”; „[...] la facerea unui testament pot fi ca martori și femei [s.a.]”. Sistemul explicativ adoptat de locutor, în acest punct al expunerii sale, cel referitor la martori, are în sine o logică bine aleasă, fondată pe detalierea fiecărei situații enunțate și căutarea unor puncte de congruență între formulele prestabilite de lege, pe de o parte, iar, pe de altă parte, utilizarea lor pentru concluzii viabile întemeiate pe o acțiune de limpezire concretă.

În cazul primei categorii de excludere a calității de martor, situată în zona negativului (fizic, psihic, juridic) acestea trebuie corelate cu alte prevederi legale capabile a face și mai comprehensibilă chestiunea. La modul concret poate fi vorba despre prevederile Codului Penal, la rândul-i mijloc sau instrument de clarificare, spre exemplu, unde se stabilesc foarte clar raporturile de putere instituite în interacțiunea/coliziunea unor fapte sau situații peste o anumită limită considerată naturală. Este vorba aici despre ceea ce se stabilește referitor la mărturiile mincinoase și sperjurul<sup>25</sup>, prevederile ce ating problematica nebuniei sau altor handicapuri<sup>26</sup> sau

<sup>25</sup> Prevederile Codului Penal Maghiar din 1879 asupra mărturiei mincinoase și sperjurului se află și ele pe o dimensiune nu discretă ci continuă, din punct de vedere al pedepsei raportate la gravitatea faptei. Astfel, pentru mărturia mincinoasă soldată cu condamnarea la moarte a acuzatului, martorul se pedepsește cu temniță grea de la 10 la 15 ani, iar pentru mărturie mincinoasă în situația „unei afaceri civile [...] se pedepsește cu reclusiunea până la 5 ani și cu amendă până la 80.000 cor.”. *Codul Penal din Transilvania cu toate modificările până la 15 martie 1920*. Tradus de Ioan I. Predoviciu, profesor la Școala de Jandarmerie Oradea-mare, Oradea, 1920, p. 67-70, articolele 213-226.

<sup>26</sup> De pildă, articolul 76 („Nu este imputabilă infracțiunea celui care a săvârșit-o în stare de inconștiență sau aceluia, a cărui rațiune a fost tulburată și prin urmare nu era în stare de a dispune de voința sa”) sau articolul 88 din același Cod

cele referitoare la infracțiunile săvârșite de minori<sup>27</sup> (împietite strâns cu stabilirea vârstei când cineva poate deveni, de exemplu, martor pentru un document cum este testamentul).

Toate aceste situații și personaje, poziționate natural și implicit legal peste limita naturalului sau „normalului”, vor intra în acea multiplă simfonie a anormalului sau anormalilor, inteligent explicitată de către Michel Foucault. Indiscutabil aici intervin formulele raportului stabilit în epocă între putere și cunoaștere (științifică), unde psihiatria incumbă impulsuri esențiale, stabilind noi sensuri și direcții. Astfel, se va vorbi în epocă despre nebunia lucidă, morală, parțială, halucinații, delir, vise ce impun și codifică câmpuri novatoare<sup>28</sup>, într-o dinamică similară cu un mod asemănător de atingere/explicare a unei vârste, ce devenea tot mai specifică omului și anume copilăria. Această vârstă are un mai scăzut risc al generalizării cunoașterii și puterii psihiatrice<sup>29</sup>. Oricum, aceste idei sunt doar la stadiul de ipoteză deoarece nu există încă elementele unei analize serioase și cât mai complete pentru ceea ce reprezenta la un nivel teoretic și practic medicina și cunoașterea medicală în Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și începutului secolului al XX-lea. Întrebarea fundamentală, extinsă la nivelul întregului stat în epocă, poziționată pe această chestiune, se va apleca asupra modalităților de penetrare a acestei noi ramuri (psihiatria) în spațiul anchetat. Interogația inițială se va metamorfoza într-una complementară, se va dilata în amonte de 1879: luase în statul maghiar un asemenea avans medicina/psihiatria până într-acolo încât va căpăta un ascendent asupra unui discurs legal? Răspunsul va fi cu siguranță extrem de benefic pentru întregirea tabloului prezentat de noi mai sus. În atari condiții, inclusiv la nivelul unui discurs legal sau juridic ce are în centrul lui direct sau indirect vârsta copilăriei și copilul, mutațiile și noile elemente ce individualizează spațiul primei perioade din viața omului, se regăsesc din plin aici.

Expunerea calității de martor este, cum spuneam, una detaliată, pigmentată cu exemple alese cu grijă, după cum, spre exemplu, este chestiunea celor care sunt excluși din categoria celor ce pot beneficia de pe urma unui testament. Este vorba de cei care sunt rudeniile martorilor la testament, explicitați în patru categorii: „1. copiii, nepoții și strănepoții, apoi părinții, moșii și strămoșii martorului. 2. frații, veri, surorile și verii dulci ai martorului. 3. nevasta, surorile și verii dulci ai martorului. 4. nevestele fraților martorului”.

Concluzia va fi cât se poate de limpede și se transpune sub forma unui sfat necesar pentru evitarea unor situații nedorite când, pe de o parte, testamentul nu ar fi valabil, iar pe de altă parte, ar beneficia de el cine nu trebuie: „Martori pot fi mai mulți de câți cere legea, dar dacă sunt mai puțini testamentul e reu”. Direcția se dezvoltă și mai clar: pentru calitatea de martor și obiectivitatea sau lipsa sa de interes, pentru urmările testamentului este „mai bine să luăm alt *martor străin* [s.a.]”. Altă situație ce se clarifică este cea legată de posibilitatea ca o persoană/martor ce întocmește/asistă la producerea testamentului să beneficieze în urma lui. Vor fi trecute în revistă nu mai puțin decât trei situații ce dau această posibilitate prin lege: dacă testamentul este scris de testator; dacă martorul/beneficiarul testamentului se semnează după întocmirea actului; dacă, în cazul în care testatorul nu știe scrie și citi și are o asemenea opțiune, el, testatorul, va fi obligat să „întărească prin graiu viu hotărârea aceasta”.

---

Penal, care arată: „Surdo-muții nu se vor putea pedepsi pentru crimă sau delict, dacă nu au inteligența necesară pentru a-și da seama de culpabilitatea ce decurge din fapta lor” (*ibidem*, p. 31).

<sup>27</sup> Poate fi vorba despre un întreg ansamblu atins de cea mai importantă modificare la același Cod Penal, prin legea XXXVI din 1908, capitolul II – înlocuind articolele 83-86 cu alte 17 articole noi, cunoscute sub titulatura de *Novela Penală*. *Ibidem*, p. 24-31.

<sup>28</sup> După Michel Foucault, nebunul este „individul la care delimitarea, jocul, ierarhia voluntarului și a involuntarului sunt perturbate. Drept care, axa de interogație a psihiatriei nu va fi definită prin formele logice ale gândirii, ci prin modurile specifice de spontaneitate ale comportamentului” sau acele laturi/ax care vor deveni prioritare. Chestiunea este tratată însă în context istoric de către Foucault. Michel Foucault, *Anormalii. Cursuri ținute la College de France 1974-1975*, București, Editura Humanitas, 2002, p. 164-185.

<sup>29</sup> Explicația rezidă în faptul că în domeniul psihiatriei principiul generalizării ei este acela că infantilismul și copilăria deveneau filtrul prin care era analizat comportamentul. *Ibidem*, p. 340-343.

În condițiile științei de carte în Transilvania acelor timpuri se va acorda, de către Valer Moldovan, o parte extinsă testamentelor „verbale”<sup>30</sup>, comparativ cu cealaltă modalitate de a se întocmi testamentul. Este, până la urmă, și aceasta o dovadă ce vine să întărească scopul pe care locutorul și l-a propus (de „luminare”) și, mai mult, dovada gradului de alfabetizare scăzut în cadrul corpului etnic din care același locutor face parte. Astfel se explică și de ce marea majoritate sau aproape totalitatea exemplelor pe care Valer Moldovan le dă provin din lumea satului, într-un stil discursiv extrem de accesibil. Scopul legiuirii va fi în gama trasată „să nu răpească de la nimeni dreptul acesta și de aceea, pe lângă testamentul scris, a rânduit așa numitul *testament verbal* [s.a.], sau testamentul prin graiu viu”. În cazul acestui tip de testament condițiile pentru ca cineva să dispună de calitatea de testator și martor sunt aceleași ca și în situația testamentului „scris”. Ceea ce transpare, în plus, este situația încheierii documentului, ce va pune accent pe faptul că „voința din urmă a celui ce-și face testamentul nu rămâne întipărită decât în mintea celor patru martori”. Specificitatea momentului va impune câteva reguli care vor trebui respectate pentru a înconjura deformările și interesele „oculte”: testatorul nu va trebui să-și exprime „voința din urmă” sub forma unor răspunsuri la întrebările martorilor – este vorba de înlăturarea riscului de a se insinua răspunsul dorit de martor testatorului, de a-i induce voința sa în detrimentul „voinței din urmă”: „El [testatorul – n.n.] trebuie să spună *însuși* [s.a.] ce voiesce, cui lasă ceva, și cui nu”. Martorii au posibilitatea de a întreba doar legat de ceea ce nu au înțeles și nu să caute prin întrebări să obțină beneficii în urma întocmirii documentului, iar, suplimentar, va fi esențial să fie toți patru prezenți la „ceremonie”. În opinia lui Valer Moldovan, pasajele din lege care se referă la acest tip de testament sunt mai aspre decât pentru testamentul scris, urmărindu-se tocmai evitarea deformărilor, mult mai posibile într-o atare situație<sup>31</sup>. Așadar, testamentul „verbal” va fi încheiat doar în momentul apariției unor necesități („în cas de mare lipsă”), legea prevăzând doar un caracter temporal al unui asemenea document, în ceea ce privește transpunerea sa în cealaltă formă: „1. cel ce l-a făcut nu a trăit mai mult decât trei luni de la facerea sa sau 2. și dacă a trăit mai mult de trei luni însă până la moarte a fost tot *reu bolnav* [s.a.], ori a fost stricat la minte, încât nu și-a putut face alt testament”. În fine, altă prevedere se referă la deosebirea între testamentul „în scris” și notițele pe care le iau martorii în cazul unui testament „verbal”. Acesta nu va fi un testament propriu-zis, ci, mai degrabă „o *scrisoare de dovedire* [s.a.], făcută pe seama martorilor, ca să nu uite cele ce le-a spus cu graiu viu cel ce și-a făcut testamentul în fața lor”. Oricum, cercetarea noastră a identificat asemenea testamente<sup>32</sup> și altele cu un alt profil, într-o direcție care pe viitor va trebui să fie în mod obligatoriu extinsă<sup>33</sup>.

Într-o măsură identică va fi abordată problematica celui de al treilea caz de posibile testamente, adică cele „privilegiate”<sup>34</sup>. Ea se desenează într-un tablou conturat în formele morții care iese din schemă, a morții ce nu are profilul unui fenomen natural, ecuație care dincolo de neplăcutul ei (de fapt, acesta nu are nici o relevanță pentru legal asupra morții) trebuie rezolvată, fiind impusă de trei posibili factori: boala sub forma epidemică („în vremuri de grea încercare, când în cutare comună bântue cholera, ciuma, sau alte boli lipicioase [și când] ce frică cuprinde pe fiecare om”, călătoria pe mare și, în final, cel de al treilea factor – războiul („fiecare își poate închipui, că ce resturnare și învălmășală produce un resboiu”).

Trei elemente vor apărea ca și aparate în aceste condiții extreme, când moartea își impune un marș dincolo de sfera normalului. În primul rând, scade la doi numărul posibililor martori (dintre care unul trebuie să știe scrie și citi), în al doilea rând, scade vârsta martorilor, de la 18 ani în situații normale la 14 ani, iar în al treilea rând nu este obligatoriu ca martorii să fie toți de față în momentul redactării sau rostirii testamentului (element valabil, mai ales, pentru prima categorie

<sup>30</sup> Valer Moldovan, *op. cit.*, p. 30-38.

<sup>31</sup> *Ibidem*, p. 35-36.

<sup>32</sup> „Testamentu Verbalu. Noi subscrișii adevărimu prin aceasta că astăzi chiemându-ne locuitoriulu de aici Fornade Pavele la sine și aflându-lu bolnavu pe patu daru cu mintea întreaga și desteptu [...]” D.J.A.A.N., fond *Protopopiat ortodox Lupșa-Băia de Arieș, acte neînregistrate*, dos. nr. 1/1867, nenumărat.

<sup>33</sup> *Idem*, dos. nr. 1/1872, f. 1 ș.u.

<sup>34</sup> *Ibidem*, f. 38-48.

de testamente privilegiate, deoarece, spre exemplu, pentru a doua „oamenii și așa sunt pe o corabie toți împreună așa că e ușor ca martorii să fie deodată de față pentru facerea testamentului”, ca și pentru a treia categorie și anume a civililor aflați în zona de conflict).

A treia categorie de testamente, corespunzătoare situației războiului, reclamă la rândul ei o procedură simplificată, date fiind condițiile speciale ale redactării. Este evident că un război determină cele mai accentuate și directe forme ale violenței transpuse nu doar în intervalul scurt al unei conflagrații, ci și pe durată mai lungă. Într-o formulă mai simplă, războiul determină ca moartea să iasă în plină stradă, așezând-o într-un soi de cotidian pe care indivizii îl vor accepta vrând-nevrând. Pentru problematica testamentelor, în ecuația impusă de război, legea de la 1876 nu se va referi doar strict la cei care se vor afla pe câmpul de luptă, ci se extinde și asupra celor aflați în zonele de conflict: „nu numai soldații, cari nici odată nu știu că oare mai ajunge-vor diua de mâne, ci chiar și oamenii pacinici, locuitorii ținutului unde curge resboiul, sunt primejduiți în averea și viața lor”. Însă se va ajunge la o diferențiere între cele două categorii, în sensul în care civilii aflați în zona de conflict pot să-și redacteze testamentul în condiții similare cu soldații, dacă ei se vor afla pe câmpul de luptă sau vor fi într-o zonă asediată, ori „nu șed mai departe decât 8 kilometri dela astfel de loc primejdut de dușmani. După cum scim cu toții, în diua de adi, soldații au pusci cari bat până la 2-3 chilimetrii, iar glonțul de tun sboară în depărtare de 4-6 kilometri”. În cazul soldaților, sfatul lui Valer Moldovan va fi acela ca testamentele acestora să nu fie foarte lungi și dacă este posibil să fie făcute sub forma scrisă, ambele indicații având la bază temeuri logice impuse de neprevăzutul morții, mult mai acut în caz de război decât de pace. Astfel, va fi suficientă o formulă restrânsă de genul: „Poate că voi muri și eu mâne, de aceea, dacă cumva voi scăpa teferi și v-ați întoarce iar în satul meu, să spuneți că mi-am făcut înaintea voastră testamentul cu graiu viu și că toată averea o las verului meu Niculae și verișoarei mele Ana. Aceasta e voința mea din urmă”. O altă situație complexă va fi cea a dispăruților în urma scufundării navelor sau datorită războiului și rezolvarea aleasă se va impune prin referința la o altă lege (art. 54/1868) ce prevede ca în astfel de situații cel dispărut care nu a dat semne de viață pe timp de trei ani „se presupune că el a murit atunci când i s-a pierdut urma”.

Finalul detalierii testamentelor „privilegiate” aduce cu sine o mică surpriză, deoarece va apărea un al patrulea gen de asemenea document/situație, pe lângă primele trei (epidemie, scufundare, război): „E vorba de testamentul, în care cineva nu lasă averea la străini, ci numai la copii, la copiii copiilor sei sau la nevastă-sa”<sup>35</sup>. Într-o atare situație, dacă testatorul își lasă averea celor mai sus enunțați (urmașii direcți și soția) și în același timp își face singur testamentul nu va fi nevoie de nici un martor. În lipsa acestei ultime condiții, adică testatorul să nu știe să scrie, va fi nevoie de martori în împrejurarea în care o parte din avere va fi lăsată și altor rude. O altă caracteristică a acestui al patrulea tip de testamente va fi aceea că „[...] nu sunt legate de timp”, ceea ce înseamnă că sunt valabile și după consumarea a trei luni de la întocmirea lor și testatorul nu a decedat și sunt dificil să fie contestate de alte persoane.

Paginile următoare ale lucrării lui Valer Moldovan vor fi alocate testamentelor făcute/depuse la un personaj care urcă ca și importanță în perioadă, și anume notarul public<sup>36</sup>. Alături de alte personaje ce gravitează în jurul morții, cum ar fi, de pildă, inspectorul de morți sau medicul, notarul public intră în aceeași categorie a celor care demonstrează, prin spațiul ce li se alocă, accentuarea unui fenomen de laicizare a „viitorului ultim”. În mod cert, nu este vorba despre o invenție a epocii în ceea ce privește acest personaj dar, în dinamica dată, se poate sublinia amplificarea importanței sale. Situația trebuie privită într-un context mai larg, al unor noi pârgghii lansate de către stat pentru a-și impune discursul și implicit puterea<sup>37</sup>, orientat înspre cele mai diverse zone ale comunității<sup>38</sup>.

<sup>35</sup> Valer Moldovan, *op. cit.*, p. 46.

<sup>36</sup> *Ibidem*, p. 48-60.

<sup>37</sup> Michel Foucault, *Ordinea discursului* ..., p. 15.

<sup>38</sup> Se pot aduce tot felul de exemple în discuție, de la sporul legislativ în perioadă, până la elemente concrete cum ar fi laicizarea căsătoriei sau trecerea registrelor parohiale de sub tutela parohiilor la nivelul autorităților laice. În același

În prima fază se discută despre o „cale de mijloc” între testamentele private și publice și care apare sub forma „testamentelor private depuse la *notarul public* [s.a.]”. Este vorba despre testamentele date spre „îngrijire notarului public” cu două condiții prealabile de îndeplinit: „1. Testamentul scris întreg și iscălit de mâna celui ce își lasă averea prin el. 2. Testamentul scris de *mână străină* [s.a.], dar iscălit de cel ce-și face testamentul”. Elementele specifice ce vor decurge dintr-o atare împrejurare vor fi scăderea, până la lipsa necesității martorilor (nu este nevoie de nici un martor dacă testatorul își face singur testamentul și va fi nevoie de doi martori dacă el doar îl iscălește și, în plus, nu este posibil a se da spre îngrijire notarului un asemenea testament, dacă testatorul nu face decât „semnul crucii”). Totodată, documentele pot fi înaintate la notar oricând până la decesul testatorului și, mai ales, beneficiul esențial va fi acela că, deși rămâne un testament privat, acest document „nu se poate pierde așa ușor, nici nu-l poate fura nime”. Totodată testamentul poate fi retras oricând de la notar, dar cea mai bună soluție este, pentru a se înconjura riscurile, a se da sub forma testamentului cu patru martori, tocmai evitarea situațiilor neprevăzute<sup>39</sup>.

A doua situație în care poate fi implicat notarul va fi cea legată de testamentele „publice”<sup>40</sup>, categorie care-i cuprinde, în principal, pe cei excluși din celelalte forme ale redactării testamentelor, cum ar fi: persoanele sub 18 ani, surdo-mușii, mușii, orbi. Aici vor fi necesari doi martori sau încă un notar, dar deosebirea ce transpare între testamentul „privat” dat în îngrijire notarului și cel „public” constă în ceea ce Valer Moldovan explică a fi „deosebirea în privința puterii de dovedire” (testamentul „privat” este dat doar pentru a fi păstrat de notar și își pierde valabilitatea când este retras). În cazul testamentului public, marele avantaj al celui ce întocmește documentul într-o asemenea formă va fi că „moștenitorul nu trebuie să dovedească nimic, ci tocmai dimpotrivă, cei ce dic că testamentul nu e adevărat trebuie să dovedească lucrul acesta”.

Un alt tip de testamente relevat de către Valer Moldovan vor și așa-numitele testament „comune”<sup>41</sup> sau testamentele în cuplu („astfel de testament comun numai bărbatul și femeia își pot face”). Averea este lăsată celui care trăiește mai mult și se deosebește de contractul de moștenire deoarece poate fi oricând schimbat. Acest document se va face doar în scris și numai la notar.

Va fi extrem de important a urmări frecvența testamentului „comun” și prevederile sale, întrucât acest tip de document nu este invenția epocii și, mai mult, arată gradul de „egalizare” a drepturilor femeii și bărbatului căsătoriți. În mod similar, beneficiul urmăririi acestui tip de document se va înregistra și în posibilele corelații cu alte evenimente, ce pot apărea după decesul unuia dintre testatori, prevăzute sau nu în testamentul propriu-zis, cum ar fi de exemplu recăsătoria<sup>42</sup>.

Capitolul al IX-lea din aceeași lucrare va trata pe scurt modalitățile „cum se poate strica un testament”<sup>43</sup>, realizate prin nimicirea actului în sine dacă a fost redactat sub formă scrisă sau a fost depus ori încheiat la notar. Altă modalitate va fi aceea că „cel ce l-a făcut declară în scris ori cu graiu viu, că testamentul seu nu mai are valoare”. Din nou vor fi necesari doi, respectiv patru martori pentru a confirma acțiunea testatorului, iar propunerea locutorului va fi să se recurgă la o

---

timp, demonstrația se poate efectua și în sens invers, adică a încerca să identificăm în ce măsură elementele unui discurs eminate laic se regăsesc în structurile discursive ale unui discurs religios.

<sup>39</sup> Valer Moldovan arată o ipotetică întâmplare de genul acesta, când făcându-se un testament privat pentru a se depune la notar cu doar doi martori, testatorul decedează înainte a încheia operațiunea. În astfel de situație testamentul nu va fi valabil!

<sup>40</sup> Valer Moldovan, *op. cit.*, p. 55-60.

<sup>41</sup> *Ibidem*, p. 60-63.

<sup>42</sup> La Direcția Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale s-a constituit un fond de testamente ce cuprinde în jur de 1226 de unități, aranjate cronologic. Ele cuprind testamente săsești, maghiare și românești din secolul al XVII-lea până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, între care sunt o serie de asemenea documente încheiate în cuplu, la românii transilvăneni spre exemplu, și în care apar stipulate o serie de efecte ce decurg din recăsătorirea soților văduvi. Se ajunge inclusiv la elemente extrem de tehnicizare cum ar fi înapoierea zestrei și, mai mult, la asemenea documente emise înainte de legea din 1876, ce arată că testamentul „comun” este o practică mai veche.

<sup>43</sup> Valer Moldovan, *op. cit.*, p. 63-66.

formă prin care să se arate precis scopul urmărit: „Subscrisul în fața martorilor mai jos subscriși, prin aceasta declar că testamentul meu, făcut în anul 1901, 11 Februarie, îl retrag și astfel acela pe viitor nu mai are nici o valoare”. În situația că apar mai multe testamente legea prevede foarte clar că „va avea putere acela, care e făcut mai pe urmă”, întrucât „testamentul nu e alta decât exprimarea voinții din urmă a cuiva”.

În final, Valer Moldovan va trece în revistă câteva exemple de posibile testamente<sup>44</sup>, care caută să acopere multitudinea de forme și specii de testament enunțate teoretic, element ce demonstrează, din nou, caracterul practic al lucrării (testament scris, testament verbal, testament iscălit, testament privilegiat, testament public și, în fine, o mostră a ceea ce este un contract de moștenire). Corolarul întregii lucrări o va reprezenta încheierea<sup>45</sup>, unde pe lângă reluarea unor elemente din introducerea avută, cu scopul evident de a arăta atingerea a ceea ce s-a propus, Valer Moldovan va denumi și acele persoane care în principal vor fi avantajate prin cunoașterea problematicei avute în vedere: „din cartea aceasta va trage foloase mai ales poporul de la sate”. Mai mult, prelegerile „poporale” ținute sub tutela ASTRA intră în aceeași categorie, după cum am văzut, țința vizată de Valer Moldovan fiind înconjurarea neplăcerilor și tensiunilor: „Cel mai prețios dar însă ce cred că-l va aduce cârticica mea oricărui cetitor este acela, că cel ce va ceti-o, *pe viitor se va feri de a începe cu prea multă ușurință un proces* [s.a.], care, dacă ar sci legea despre testament, nu l-ar începe”. Astfel se poate înțelege și mai ușor stilul propriu-zis în care este redactată lucrarea, parfumul exemplelor alese și, în același timp, necesitatea de a se limpezi un asemenea subiect.

În concluzie, se pot releva mai multe proprietăți ale naturii discursului testamentar, ca să respectăm *in corpore* formula lui Pierre Chaunu, pentru perioada avută în vedere. Trebuie însă spus că aceste considerente vor avea doar un caracter provizoriu din două puncte de vedere: pe de o parte, chestiunea se datorează unor caracteristici de natură internă, adică necesitatea dilatării anchetei la nivelul testamentelor epocii, iar pe de altă parte, datorită unor aspecte ce țin de o latură externă – investigația asupra acestui tip de documente va fi necesar să fie privită într-un context mai larg, unde capul de pod va fi evident moartea.

Ceea ce se observă din capul locului va fi un jalon de ordin logic: fiind un act solemn, cu multiple reverberații, testamentul trebuie să îmbrace, în mod obligatoriu, una dintre formele prevăzute de legea XVI din 1876. Așadar, alte formule și modalități de întocmire ale actului de genul acesta nu sunt acceptate, iar rezultanta situației pentru ancheta de față va fi cât se poate de clară: cercetarea discursului testamentar în Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și a începutului de secol XX este necesar să pornească „de la vârf”, adică dinspre superioritatea unui raport de putere în care statul joacă rolul esențial. În aceste condiții, pe baza prevederilor legale referitoare la o atare problemă, stabilind normele și, implicit limitele întocmirii documentului, se va putea realiza o analiză de calibrul care să urmărească frecvențe, rezistențe sau discontinuități. Fără acest minim de „reglementare”, pornind în sens invers, de la bază spre vârf, considerăm că nu ar fi posibilă relevarea formelor ce le poate încorpora un asemenea tip de discurs de gen testamentar. Trasată o direcție în asemenea spirit și dilatăndu-se ancheta la nivelul unor surse edite și inedite<sup>46</sup>, relevanța cercetării va fi cât mai apropiată de

<sup>44</sup> *Ibidem*, p. 66-78.

<sup>45</sup> *Ibidem*, p. 78-80.

<sup>46</sup> Pe lângă testamentele regăsite la nivelul unităților arhivistice nu trebuie omis faptul că apare, cel puțin în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, obiceiul de a fi publicate în ziare sau albume comemorative diferite testamente, considerate exemplare, cu scopul evident de a influența. Ne limităm la un singur exemplu, ce aruncă în scenă o situație extrem de interesantă și specifică, până la un punct, românilor transilvăneni din perioadă, când în urma „voinței din urmă” a unui membru al „elitei” – testament – se vor pune bazele unei fundații: Demetriu Andronicu. Testamentul său, redat de *Gazeta Transilvaniei*, cuprinde nu mai puțin de 15 puncte: „1. bisericii în a căreia cimiteriu va fi înmormântat se i se dea una obligațiune de 1.000 fl. cu condițiunea, ca preotul de acolo în totu anulu de S. Dumitru se-i facă parastas la mormentu [...]”. Următoarele puncte (2-14) se integrează în aceeași dinamică a unei generozități exemplare ale testatorului: „Spitalului Franciscu-Iosefinu din Sibiu, 1.000 fl., casei copiilor orfani evanghelegi, 1.000 fl., saracilor din Sibiu fără deosebire de religie și naționalitate 1.000 fl., cei din Boiti’a 500 fl., Reșinari, 500 fl. [...]”, la care se adaugă rudele, servitorii și medicul. Oricum, de departe, cel mai interesant punct din

realitate, verificându-se sau nu o serie de posibile ipoteze ce pot fi emise (care era cea mai frecventă formă de testament; care era proporția testamentelor „masculine” și „feminine”; în ce măsură testamentele respectau sau nu formulele prescrise de lege; în ce măsură testatorii dovedeau generozitate sau nu – donațiile cui se făceau? –; cine erau în general martorii; cine întocmea testamentul în lumea rurală, unde rata analfabetismului era intensă, în cazul în care testatorul era analfabet – preotul? –; se diferențiază testamentele în funcție de mediul de proveniență sau ocupație?; în ce măsură se apela la notar; care sunt/dacă sunt diferențele la nivel etnic sau confesional în redactarea unui asemenea act; analiza relațiilor de familie în epocă prin intermediul acestui tip de sursă etc.). Așadar, de la o analiză de suprafață cum a fost cea de față se poate ajunge la o analiză de conținut aruncând întregul fond al chestiunii testamentului din latura afirmativă/teoretică a problemei – cea prevăzută de legea XVI din 1876 – în cea problematică (consimțământul, capacitatea, obiectul, cauza testamentului<sup>47</sup>, fiecare cu ritmurile subliniate mai sus). Oricum, cel mai mare risc care se instalează la acest nivel va fi, iarăși, pericolul generalizării datelor culese.

A doua concluzie ce se transpune în similaritatea provizoratului cercetării de față se poziționează în problematica complexă și rafinată a unui raport instituit, cândva, între testamentul ca și formă a unei pietăți religioase (uneori cu atingere în formele religiozității populare) și „voința din urmă” a testatorului. În mod cert, în acest punct se relevă cel mai clar în ce măsură testamentul poate releva nivelul unei „decreștinări”, ca să utilizăm formula consacrată de către Michel Vovelle, sau laicizării pe multiplele straturi ale comunității (ipoteza, după cum se știe, a fost susținută cu succes, pentru spațiul francez, referitor la secolul al XVIII-lea, ea fiind exemplificată prin dispariția clauzelor pioase din testamente). Însă lucrurile nu sunt atât de evidente nici măcar pentru acel spațiu, concluziile reieșind indirect și, mai mult, fiind rezultatul unor nuanțări<sup>48</sup> sau concordanțe între puncte de vedere diferite<sup>49</sup>. Oricum, analiza lui Michel Vovelle rămâne printre cele mai originale, dintr-un asemenea unghi<sup>50</sup>, fiind benefică atât ca metodă, cât și ca concluzii.

Pentru spațiul transilvănean, în ciuda faptului pe care l-am mai subliniat, și anume lipsa unei analize serioase a problematicii testamentelor pe durată lungă, medie sau scurtă, concluzia ce se desprinde înspre a doua jumătate a secolului al XIX-lea în urma legii XVI din 1876, exclusiv focalizată pe o asemenea tematică, este că avem de-a face cu o puternică acțiune a puterii

---

testament va fi ultimul, esențialmente îndreptat înspre ridicarea celor care fac parte din același corp etnic ca și testatorul, aici situându-se exemplaritatea deosebită a gestului lui Demetriu Andronic, ceea ce, de altfel, determină și publicarea sa imediată: „Avendu în vedere lipsa de meseriași români și de mediloce de a îndemna pe Români la acelu ramu de cultura fără de care nici una națiune nu pote ocupa locu între poporele cele civilizate, destinezu prin acestu testamentu alu meu casa mea din Sibiiu [...], împreună cu averea mea ce va rămâne după îndeplinirea legatelor susu însemnate [...], a cheltuielilor înmormântării, a simbriloru servitoriloru și a momumentului, ce se mi se pună la momentu, pentru a fundațiune ce se porte nume: Fundațiunea lui Andronicu pentru Români gr. or. Neuniți din Transilvania [...]”. În continuare se vor detalia inclusiv modalitățile de susținere din fundație a meseriașilor români (vezi pe larg *Gazeta Transilvaniei*, XLIII, 56, 1880, p. 2). În mod similar, la nivelul ASTRA apar numeroase donații ale membrilor săi, prin diverse testamente, discutate în ședințe sau publicate în revista *Transilvania*.

<sup>47</sup> Dan Chirică, *op. cit.*, p. 76-88.

<sup>48</sup> De pildă, s-a demonstrat că pentru secolul al XVIII-lea francez frica de iad a înregistrat un regres vizibil, concluzie ce a reieșit și în urma unor analize ce au arătat că apare o lipsă de interes pentru practicile de asigurare pentru lumea de dincolo regăsite inclusiv în testamente sau donații testamentare față de Biserică. Însă, dacă o serie de testamente vorbesc puțin sau aproape deloc despre salvare, există suficiente ce prevăd slujbe de mântuire (semn al persistenței încă a unei frici de infern). Oricum, lucrurile continuă pe linia unui regres, tot mai accentuat, în legătură cu această chestiune din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (Georges Minois, *Istoria infernurilor*. Traducere din limba franceză de Mircea Ionescu, București, Editura Humanitas, 1998, p. 271-272).

<sup>49</sup> După Georges Minois, atât Phillipe Ariès, cât și Jean Delumeau au dreptate în ceea ce privește opiniile lor despre infern înspre sfârșitul secolului al XVIII-lea: „infernul care a murit [...] este infernul intelectualilor; încă viu este infernul teologic și popular” (*ibidem*, p. 294).

<sup>50</sup> „Concluzia lui [Michel Vovelle – n.n.] a fost că limbajul testamentelor reflectă „sistemul reprezentărilor colective” și principala sa concluzie a fost identificarea unui curent înspre secularizare, sugerând că „decreștinarea” din anii Revoluției Franceze a fost spontană mai degrabă, decât impusă de sus, și că făcea parte dintr-o tendință mai largă” (Peter Burke, *The French Historical Revolution: The Annales School 1929-1989*, Stanford-California, 1990, p. 76).

(statului) de a reglementa și ordona chestiunea. Fără a fi o acțiune îndreptată împotriva unei poziții a Bisericii, ea o atinge în sensul în care tehnicizează, schematizează și implicit laicizează problematica. Ca și dovadă se pot aduce în discuție proporția referinței la Biserică sau mântuire în lucrarea lui Valer Moldovan, cu atât mai mult pusă în evidență, dat fiind scopul propriu-zis al producției. Astfel, acesta se va afla doar în finalul lucrării<sup>51</sup>, în momentul în care se vor da câteva exemple de testamente, unde ipotetic, testatorii mulțumesc lui Dumnezeu pentru vârsta ce au atins-o, lasă apropiatilor sarcina să plătească slujbe pentru ei („Nevasta mea Ana e datoare să dea din partea ei 100 coroane la biserica din sat, din venitul căroră an de an să facă un parastas pentru sufletul meu”) sau lasă posibilitatea ca biserica, în lipsa urmașilor, să moștenească averea. Dar chestiunea este una nu principală, ci doar una printre altele de genul acesta, cum ar fi: donații pe seama săracilor, ajutorarea școlilor românești sau a meseriașilor români, ceea ce arată din nou faptul că este până la urmă un element secundar. Astfel, cel mai important lucru din testament nu erau chestiunile privitoare la suflet sau la cele spirituale, ci, mai degrabă, evitarea neînțelegerilor, a proceselor și, mai ales, corecta împărțire a averii rămase după testator. Bineînțeles, acesta este un element de ordin teoretic s-ar spune, dar, dacă avem în vedere rolul și importanța crescută a legii în perioadă, lucrurile comportă cu siguranță o doză suficientă de adevăr. Oricum, ipoteza va trebui în mod necesar și irevocabil confirmată sau nu printr-o cercetare centrată exclusiv pe o atare problematică.

Din punctul de vedere al unui discurs religios ce atinge tematica testamentului, legea XVI din 1876 este explicată mai sumar și, în mod similar, fără referințe directe la chestiunea sufletului testatorului, ceea ce poate fi considerată ca și o confirmare parțială a ipotezei de mai sus. Astfel, în lucrarea sa, Tit Bud delimitează doar două tipuri de testament: „testamentu scripturisticu scrisu și subscrisu de mana streina” și testamentul „verbal” (testatorul este în imposibilitatea de a-l redacta)<sup>52</sup>. Exemplele oferite de Tit Bud pentru cele două modalități de întocmire ale actului diferă de la numărul prevederilor (cinci față de una) până la elemente de conținut: „4. Inmormentarea mea să fie simpla și fără pompa, seraciloru se se dea câte o pană de 10 cr.”. Explicația acestei propuneri de generozitate și a modului cum să fie făcut ceremonialul înmormântării într-un testament se explică, în principal, printr-o atitudine la scară mult mai largă în interiorul discursului religios față de o atare chestiune și care atinge uneori, prin circulare, și rândurile preoților<sup>53</sup>. Oricum, comparativ, lucrarea lui Valer Moldovan rămâne exemplară prin modul de explicitare a unei probleme și prin caracterul complet de clarificare într-o dinamică indusă de Putere și percepută ca stringentă din punctul de vedere al asumării de straturile largi ale comunității, în situația în care testamentul continuă să rămână, alături de ocultarea cadavrului, unul dintre cele mai proeminente aspecte ale morții sinelui<sup>54</sup>. Se trasează așadar un șantier care poate va face o nouă istorie a morții în spațiul românesc, urmând sau nu exemplele din alte spații<sup>55</sup>. Din acest punct de vedere, faptul că în presa transilvăneană a vremii semnalăm referințe la chestiunea testamentului, până înspre finalul epocii cercetate<sup>56</sup>, arată importanța continuă a acestei problematice de-a lungul perioadei.

Oricum, asemenea date care transpun un nivel oficial al discursului vremii în epocă trebuie corelate cu realitățile existente în teritoriu, ceea ce aduce utilizarea surselor inedite ca și un

<sup>51</sup> Valer Moldovan, *op. cit.*, p. 66-78.

<sup>52</sup> Titu Budu, *op. cit.*, p. 596-599.

<sup>53</sup> Din acest punct de vedere, puterea exemplului oferit de preot este deosebită, cu scopul de a determina enoriașii să facă donații, inclusiv prin testamente, bisericii: „La ocaziuni bine venite, preotul să îndemne pe poporenii sei, cei mai cu stare și fără copii, să doneze câte ceva la biserică, măcar după moartea lor, pentru pomenirea la sfântul jertfelnic, precum și pentru eternizarea memoriei lor [...] începutul să-l facă preotul însuși, donând și el bisericii ceva [...] arătându-și [...] dragostea către biserică și popor [...]”. *Sfaturi pentru preoții nou hirotoniți. Îndatorări a le ceti adeseori și a le urma*, Sibiu, 1909, p. 14-15.

<sup>54</sup> Philippe Ariès, *op. cit.*, vol. II, p. 430.

<sup>55</sup> Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, Paris, Gallimard, 1988, cap. Chaunu, Lebrun, Vovelle: la nouvelle histoire de la mort, p. 392-403.

<sup>56</sup> Dr. Valeriu Moldovan, *Legiurea țării noastre. Despre testament*, în *Solia Satelor* (Cluj), II, 1913, 1, p. 6 – o sinteză a lucrării sale dedicate testamentului.

indicator veridic al unei realități. Astfel, se observă posibila diferențiere ce ar apărea, în atari condiții, la decesele unor personalități (culturale, politice sau religioase) și cele ale oamenilor obișnuși în ceea ce se referă la problematica testamentelor. Un exemplu poate fi din acest punct de vedere testamentul mitropolitului Ioan Vancea de Buteasa<sup>57</sup> sau alte și alte probe în această direcție ce ar extinde aria interpretării<sup>58</sup>. Or, aceste date, corelate cu diferite informații extrase din diverse fonduri arhivistice transilvănene, ar fi capabile să ofere o mult mai completă imagine a discursului testamentar transilvănean și a practicilor pe care acesta le cuprinde în epoca cercetată<sup>59</sup>. În plus, o atare problemă trebuie privită și din alt unghi, adică cel referitor la „lăsămintele” după decesul unui individ în epocă, ceea ce, așezat în corelație cu testamentele emise, arată în ce măsură exista o „armonie” între acestea. Astfel, diversele fonduri arhivistice transilvănene sunt extrem de generoase cu asemenea surse<sup>60</sup>.

Din aceste considerente, se poate concluziona din nou faptul că testamentul în epocă cunoaște o tehnicizare accentuată, ceea ce impune ritmuri de respirație, dictate mai degrabă de considerente de ordin „instrumental”, într-un registru evident de reglare a unei realități, decât de jonglarea într-un teritoriu brăzdat de elemente de ordin imaginar. Oricum, poate cele mai relevante sau emoționante exemple de testamente rămân cele prin care diverse personalități ale epocii își donează o parte din bunurile lor sau chiar totalitatea acestora în beneficiul etniei din care făceau parte. Acest lucru demonstrează un înalt grad de conștiință civică existentă în unele straturi ale populației românești a epocii<sup>61</sup>, într-o adevărată „modă” ce se instituie și care se răsfrânge în acea vreme inclusiv la nivelul întemeierii diverselor fundații. Astfel, o cercetare în acest sens în viitor va putea să urmărească, la nivelul spațiului transilvan al epocii, modalitățile concrete de transpunere a relației moarte-memorie, urmărită prin intermediul testamentului (unele dintre ele putând beneficia de îndrumările de ordin metodologic aparținând lui Paul Ricoeur). În consecință, aici pot să se așeze nu doar aspectele care ar privi donarea unor bunuri prin testament pentru comunitate (în sens etnic), ci și donarea lor bisericii, chestiune care dilată evident domeniile în care o posibilă viitoare anchetă poate fi purtată (implică în mod cert o preocupare accentuată a testatorului pentru problematica sufletului său după moarte).

Cât privește celelalte tipuri de discurs, cel medical și cel folcloric, remarcăm două aspecte sumare privind o asemenea chestiune. Astfel, opinia specialistului privind certificarea stării de sănătate a testatorului (psihică), în principal, constituie un aspect ce nu trebuie eliminat din discuție. Pe de altă parte, la nivelul unor practici tradiționale, observăm că o atare chestiune se

<sup>57</sup> D.J.A.A.N, fond *Cabinetul Mitropolitului*, dos. nr. 993/1887. Pentru o corespondență a acestei situații în mediul ortodox vezi testamentul lui Andrei Șaguna, care la un moment dat precizează chiar și modalitatea de organizare a convoiului funerar. *Testamentul marelui Șaguna*, Sibiu, 1914.

<sup>58</sup> Arhiva Muzeului Național al Unirii, Alba Iulia, fond *Manuscrise*, dos. nr. 1680/1850 (testamentul lui Avram Iancu), dos. nr. 544/1836 (testamentul grofului Kornis Imre) ș.a.

<sup>59</sup> Vezi spre exemplu D.J.A.A.N, fond *Cabinetul Mitropolitului*, dos. nr. 987/1883-1894; Direcția Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale, seria *Testamente* – 1224 testamente germane, maghiare, românești, grupate alfabetic; Direcția Județeană Bistrița-Năsăud a Arhivelor Naționale, fond *Oficiul Parohial Ortodox Chintelnic*, dos. nr. 33/1903-1912; vezi tot aici și fondurile personale *Iuliu Moșil, Iulian Marțian, Virgil Șotropa*, unde apar uneori testamente.

<sup>60</sup> Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale, fond *Primăria Orăștie – Cauze succesoriale*: inventare întocmite cu bunurile defunctului, procese verbale și alte acte referitoare la dezbateri și succesiuni (dos. nr. 1-21/1855, dos. nr. 1-4/1855, dos. nr. 1-2/1856, dos. nr. 1/1857, dos. nr. 1-3/1860, dos. nr. 6-116, 1/1861, dos. nr. 2-33, 6/1862, dos. nr. 12/1864 etc.).

<sup>61</sup> Dăm un singur exemplu pentru o asemenea direcție, din motive obiective: *Legatul lui Ioan Iuga*, în *Foaia pentru inimă, minte și literatură*, nr. 15, din 19 Aprilie 1860, p. 113-115: „Dumnezeu [...] au binecuvântatu și ostenelele mele în cursul acestei vieți trecătoare, încatu mă aflu în stare nu numai de a îndestula și asigura viitorul celor mai deaproape ai mei, pentru ca să fie și apărați pentru totdeauna de orice lipsă a viețuirii, și totodată a face bine și altora, eară mai vârștos fiilor multu iubitei mele națiuni românești, ale căruia lipse și trebuințe sunt multe ca nășipul mării. Deci inima și cugetulu meu mă îndeamnă cu tot adinsulu, ca până mă aflu din mila lui Dumnezeu în putere și sănătate, folosindu-mă de dreptul ce mi se dă ca un soțu și părinte de legile acestei țări, [...] să așezu și să facu un legatu precum prin aceasta și așezu și-lu întărescu cu cea mai curată și determinată a mea voință, îndatorându pe ai mei, cum și pofindu pe deregătorile competente ce vor și fi după timpuri, ca din toată averea mea și starea mea să se scoată și să se pună la cea mai mare siguranță următoare capitaluri sau fonduri [...]”.

caută a fi pusă într-o cheie nouă, ce evită în special posibilele puncte de tensiune ce s-ar putea acumula în acest spațiu, în lipsa unui act care să reglementeze situația bunurilor rămase după decesul unei persoane. Astfel, formula „limbii” de moarte, ca și variantă să zicem a unui tip de testament verbal ce ar exista în acest mediu<sup>62</sup>, cunoaște un avans decisiv înspre statuarea într-o cheie modernă a acestei problematice o dată cu sfârșitul secolului al XIX-lea (Legea 16 din 1876, care face obiectul unor îndelungate eforturi de implementare a acesteia în cele mai adânci straturi ale societății românești a epocii). Cu toate acestea, testamentele „tehnicizându-se” tot mai mult printr-un discurs legislativ, se înregistrează tendința de micșorare a unor posibile diferențe privind mediul lor de emisie – chestiune care are în acest moment al analizei de față mai degrabă un caracter de ipoteză de lucru, decât de afirmație.

MARIUS ROTAR

## THE TESTAMENT IN TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF OF THE 19<sup>TH</sup> CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20<sup>TH</sup> CENTURY

### SUMMARY

Important source for the historical research on death, the testament, or the will, raises complex problems, some of them related to its initial understanding of successional right. During the period we are interested in, the last will has a special importance in Hungary and consequently in Transylvania. In fact, at the end of the 19<sup>th</sup> century, through a special regulation, (law 16 from 1876) the forms of the will are established. This brings about a certain focus on technical details that restricts the relevance of this type of discourse. In addition, one can notice a certain stereotypy, which takes away from the spectacular character of the document. The intervention of the State is also to be noticed here, like in other fields, which are, in this way, standardized and turned away from the religious influence. Under the circumstances, we can speak about the will becoming more “technical” without diminishing its importance in the epoch. Both lay and religious organizations invite the Transylvanian population to make their wills in due time to avoid unpleasant situations for the successors. Valer Moldovan writes the most important document dedicated to this topic in 1903. With a view to informing the public, he explains in detail the law 16 from 1876 about the last will.

After the law from 1876 is passed, the writing of the wills becomes extremely accurate and it leaves little space for other details than the technical ones, which establishes a stereotypy of this document. According to the law from 1876, there can be three types of wills: public wills, private wills, privileged wills.

In order to understand the significance and the specific forms of the testamentary discourse in Transylvania at the time, one has to be aware of the fact that there were many illiterates and this kind of document was meant to be as clear and explicit as possible. Thus, the popular lectures of ASTRA sometimes touch on the problem of the wills and so do some articles in the press of the time. However, the wills published in the press include situations that are considered models to be followed. Another tendency of the epoch is for the deceased to ask in their wills for the establishment of various foundations, which has the same objective. Among the most relevant types of wills in the epoch, we find the “ordinary” ones, in which the spouses bequeath their goods at the same time. In conclusion, we witness the transformation of the will into a lay document, which becomes a technical instrument of action without too many “mystic” aspects.

<sup>62</sup> Ion Ghinoiu, *Lumea de aici, lumea de dincolo. Ipoteze românești ale nemuririi*, București, Fundația Culturală Română, 1999, p. 214.